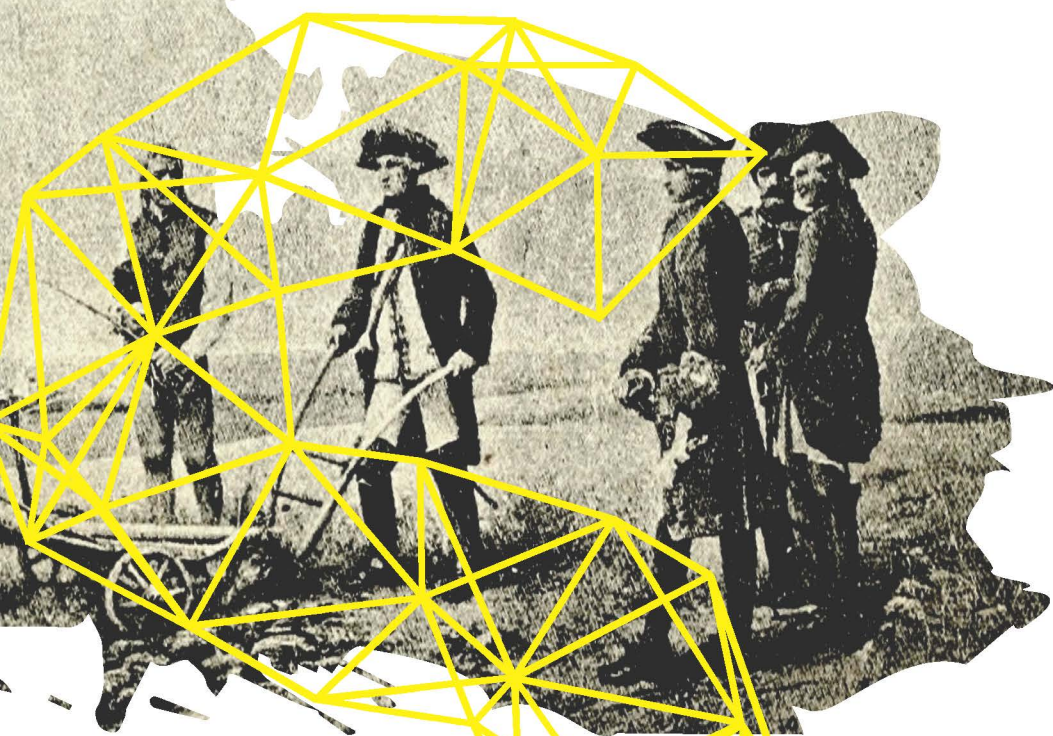

Maciej Paszyn

Reformy józefińskie

w świetle relacji
prasy polskiej okresu
stanisławowskiego

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

STUDIA MIĘDZYNARODOWE
I POLITOLOGIA

Reformy józefińskie

w świetle relacji
prasy polskiej okresu
stanisławowskiego

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Maciej Paszyn

Reformy józefińskie

w świetle relacji
prasy polskiej okresu
stanisławowskiego

W WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2015

**STUDIA MIĘDZYNARODOWE
I POLITOLOGIA**

Maciej Paszyn – Uniwersytet Łódzki, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Katedra Badań Niemcoznawczych, 90-131 Łódź, ul. Narutowicza 59a

RECENZENT

Patrycja Jakóbczyk-Adamczyk

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: <http://commons.wikimedia.org>

Publikacja bez opracowania redakcyjnego w Wydawnictwie UŁ

Publikacja dofinansowana przez Austriackie Forum Kultury w Warszawie

austriackie forum kultury^{waw}

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06768.14.0.M

Ark. wyd. 10,5; ark. druk. 10,625

ISBN 978-83-7969-442-6
e-ISBN 978-83-7969-365-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Pamięci Rodziców dedykuję

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. W kręgu źródeł i opracowań.....	15
1.1. Prasa wiedeńska doby panowania Józefa II	15
1.2. Problem cenzury w państwie Habsburgów	21
1.3. Prasa polska w latach 1780–1790	26
Rozdział 2. Państwo habsburskie i jego działalność w opisie prasy polskiej.....	35
2.1. Reformy administracji i działania państwa	41
2.2. Polityka fiskalna i gospodarcza Józefa II	53
2.3. Reformy w armii austriackiej widziane przez polską prasę	67
2.4. Problem chłopów w monarchii habsburskiej opiniach polskich redaktorów	75
Rozdział 3. Reformy kościelne i wyznaniowe Józefa II w relacjach prasy polskiej	85
3.1. Akcja sekularyzacyjna i zmiany w organizacji Kościoła katolickiego	85
3.2. Reforma szkolnictwa w monarchii	104
3.3. Stosunek do innych wyznań. Polityka tolerancji Józefa II	110
Rozdział 4. Upadek reform Józefa II	123
4.1. Rewolucja w Niderlandach austriackich w latach 1789–1790	123
4.2. Sprawa Węgier w roku 1790 na łamach prasy polskiej	135
4.3. Zniesienie części reform józefińskich przez Leopolda II	143
Zakończenie	151
Bibliografia	157
Indeksy	161

Wstęp

Reformy dokonane przez Józefa II w państwach habsburskich doprowadziły do głębokich zmian w monarchii austriackiej. Już u współczesnych budziły wielkie emocje, stając się wyznacznikiem stosunku oświeconej Europy do przemian jakie zaszły na naszym kontynencie w osiemnastym wieku. Reformy józefińskie postrzegane są jako szczytowy przykład absolutyzmu oświeconego, wedle którego monarcha swym działaniem przyczynia się do wzrostu potęgi państwa, umacniając swoją władzę, co jednak jest tylko narzędziem, a nie celem samym w sobie. Jednocześnie dzięki zdecydowanym poczynaniom władcy państwo bogaci się, a wraz z nim jego obywatele. Poglądy fizjokratyczne i merkantylistyczne, dominujące na dworze cesarskim, doprowadziły do interwencji władz państwowych w życie gospodarcze monarchii. Aczkolwiek nie wszystkie posunięcia gospodarcze władz zakończyły się powodzeniem, to jednak panowanie Józefa II, jest okresem rozwoju gospodarczego monarchii, do tej pory będącej tylko zlepkiem zacofanych gospodarczo krajów. Jednocześnie panowanie syna Marii Teresy to okres sekularyzacji zakonów i ingerencji władz w życie Kościoła katolickiego. W latach osiemdziesiątych dokonuje się prawne równouprawnienie protestantów i prawosławnych w państwie habsburskim. Jest to ewenement w tej części Europy zważywszy na fakt, że Habsburgowie postrzegani byli jako obrońcy wiary katolickiej. Te poczynania Józefa II, uważane za główny element józefinizmu budziły szerokie zainteresowanie środowisk tak oświeconych, jak i konserwatywnych. Również w Rzeczypospolitej spotkały się one z wielkim zainteresowaniem. Niektórzy, np. redaktor „Gazety Warszawskiej”, Stefan Łuskiina głównie przez pryzmat działalności sekularyzacyjnej postrzegali reformy dokonywane przez cesarza.

Celem książki, jest przedstawienie sposobu, w jaki, w polskiej prasie, okresu stanisławowskiego relacjonowane były reformy, przeprowadzane w latach 1780–1790, w krajach habsburskich za panowania cesarza Józefa II (1741–1790). Problem ten nie był do tej pory poruszany w opracowaniach naukowych dotyczących działalności Józefa II. Odnosi się to zarówno do historiografii polskiej, jak i austriackiej. Praca niniejsza jest więc próbą podjęcia tematu, do tej pory omijanego przez polskich historyków. Pragnąłbym skoncentrować się na tym, w jaki sposób przedstawiana była monarchia habsburska, jej władca i jego reformy w prasie stanisławowskiej, z oczywistym uwzględnieniem jej preferencji politycznych i nastawienia ideologicznego, tak ważnego w dobie Oświecenia.

Ścierały się w niej nowatorskie prądy umysłowe i konserwatywne zapatrywanie na świat, zarówno w kwestiach politycznych, społecznych i religijnych, mających wciąż wielki wpływ na życie społeczeństw ówczesnej Europy, w tym także Rzeczypospolitej. Z punktu widzenia badacza istotna jest wiedza polskiego czytelnika o reformach przeprowadzanych przez cesarza w latach 1780–1790. Szukam odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób poszczególne tytuły przekazywały wiadomości płynące z Wiednia, a dotyczące działań cesarza i jego brata Leopolda II? Kolejnymi pytaniami są: Czy charakter danego pisma miał wpływ na jakość i ilość materiałów? Jak redaktorzy poszczególnych tytułów komentowali wydarzenia, w których istotną rolę odgrywał cesarz Józef II? W tym kontekście ważnymi jawią się kolejne pytania. Jak w katolickim kraju, jakim była Rzeczpospolita, opisywano sekularyzację zakonów i likwidację klasztorów oraz działania cesarza wobec Kościoła i papieża? Jak, w dobie powstania i działania Komisji Edukacji Narodowej, odbierano w polskiej prasie dążenia Józefa II do jak najszerszego udostępnienia szkolnictwa szerokim warstwom społeczeństwa?

Dla badacza problemu absolutyzmu ciekawe jest również postrzeżenie w społeczeństwie szlacheckim, przywiązaniem do liberum veto, złotej wolności i wartości sarmackich, reform w duchu absolutyzmu oświeconego, postrzeganego przez panów braci i magnaterię jako największe zagrożenie dla ich dominującej pozycji w państwie. Jest to o tyle istotne, że konserwatywna część szlachty z zainteresowaniem, połączonym z sympatią obserwowała opór szlachty węgierskiej wobec działań cesarza. Staram się przy tej sposobności porównać jak redaktorzy dwóch głównych gazet warszawskich lat osiemdziesiątych XVIII w. komentowali te wydarzenia. Na pewno różne odczucia budziły wieści o zniesieniu w monarchii habsburskiej poddaństwa chłopów. Postępowo nastawiona część elit witała te działania z aprobatą. Konserwatywna część szlachty widziała w tym zagrożenie podstaw swojej egzystencji.

Bardzo ważna jest ostateczna ocena działań cesarza dokonana przez polską prasę po śmierci Józefa II. Ważne jest również postrzeżenie przez nią obrazu monarchii, jaką ten władca – reformator pozostawił. Istotne jest także i to, jakie doświadczenia płynące z działań Józefa II można było w polskich warunkach wykorzystać w reformowaniu Rzeczypospolitej, które do zadanie podjęto w dobie Sejmu Wielkiego. Pytanie, czy reformy dokonane w monarchii habsburskiej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w., należy nazwać józefińskimi czy też terezańsko-józefińskimi, pozostaje otwarte. Osobiście skłaniałbym się ku tezie, że były to reformy józefińskie. Cesarz Józef II, od początku lat siedemdziesiątych XVIII w. był współuczestnikiem działań reformatorskich Marii Teresy Habsburg, kontynuował je, nawet poszedł dalej w reformowaniu monarchii. Prawdopodobnie, gdyby nie osoba cesarza, reformy jakich dokonano w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku miałyby inny charakter i przebieg. Jednocześnie pamiętać należy, że reformy przeprowadzane w monarchii nie były oryginalnym pomysłem władcy dążącego do reformy państwa. Józef II

korzystał ze wzorów francuskich i pruskich, zwłaszcza jeżeli chodzi o reformy armii i administracji państwowej. Z drugiej jednak strony, analizując postępowanie cesarza należy pamiętać, że przeprowadzał on swoje reformy w wielonarodowej monarchii, w której różnice pomiędzy poszczególnymi krajami, nie dały się łatwo niwelować dekretami dworskimi.

Głównym źródłem wykorzystanym podczas pisania książki jest prasa polska z lat 1780–1792. Dostępność poszczególnych tytułów jest bardzo różna. W pracy staram się wykorzystać wszystkie tytuły ukazujące się na terenie Polski, podejmujące na swych łamach problematykę reform józefińskich. Nie wszystkie podane przeze mnie tytuły mają pełne komplety roczników w polskich bibliotekach. Roczniki „Gazety Warszawskiej”, „Gazet Wileńskich”, „Pamiętnika Polityczno-Historycznego” oraz „Gazety Narodowej i Obcej” znajdują się w całości w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi oraz w Bibliotece Narodowej w Warszawie. To właśnie te tytuły poruszały interesujący nas problem reform józefińskich. Ponadto uzupełnieniem gazet wydawanych w Rzeczypospolitej są egzemplarze „Lwowskich Wiadomości Tygodniowych” z 1787 r. i „Lwowskiego Pisma Uświadamiającego” z 1784 r., ukazujące się w Galicji w trakcie przeprowadzanej reformy administracyjnej państwa. Źródłem uzupełniającym pracę jest prasa wiedeńska, ukazująca się w latach panowania Józefa II i jego brata. Wymienione w tekście tytuły znajdują się w Oesterreichische Nationalbibliothek i Stadt- und Landische Wienerbibliothek, oraz w Bibliotece Uniwersytetu Wiedeńskiego. Czytelnika może zdziwić duża ilość wiedeńskich tytułów prasowych, jednakże mają one zilustrować moją tezę o pewnym wpływie gazet ukazujących się w stolicy monarchii na tytuły polskie. W polskim prasoznawstwie panuje pogląd, że gazety polskie w osiemnastym wieku zamieszczały informacje ze świata będące tylko przedrukami z gazet francuskich, holenderskich i nadreńskich¹. Moim zdaniem nie jest to do końca słuszne, ponieważ polskie tytuły powołują się na informacje bezpośrednio z gazet wiedeńskich. Polscy redaktorzy znali niektóre tytuły wychodzące w Wiedniu, a nawet z nich korzystali, bezpośrednio, czy za pośrednictwem przedruków, z prasy nadreńskiej. Przykładem mogą być doniesienia z frontu tureckiego w roku 1788, kiedy to „Gazeta Warszawska” przedrukowywała doniesienia z wiedeńskiej „Wiener Zeitung”.

Ramy chronologiczne książki nie zostały wybrane przypadkowo. Rok 1780, to początek panowania Józefa II, który po piętnastu latach współregencji, mógł wreszcie samodzielnie realizować swoje plany modernizacji monarchii. Jednocześnie, w tym samym roku, w Rzeczypospolitej odrzucono Kodeks Zamojskiego, proponujący zmiany daleko bardziej idące, aniżeli reformy chłopskie Józefa II. Należy jednak pamiętać, że państwo rządzone przez Stanisława Augusta Poniatowskiego było faktycznym protektoratem Rosji. Jak wiadomo, dopiero w latach

¹ J. Łojek, *Prasa warszawska w latach 1666–1918*, Warszawa 1966. Por. J. Łojek, *Polska inspiracja prasowa w Holandii i w Anglii za panowania Stanisława Augusta*, Warszawa 1972.

1788–1791 podjęto w Rzeczypospolitej próbę ratowania kraju przed upadkiem. Ale już pierwszy rozbiór doprowadził do przebudzenia się części elit polskich. Zrozumiano, że słaba, zacofana Rzeczpospolita nie jest w stanie nie tylko, zaistnieć na arenie międzynarodowej, lecz również otoczona wrogimi mocarstwami, może utracić swój niezależny byt państwowy. Zaczęto szukać wzorców, które można by wykorzystać w reformie państwa. W ówczesnej Europie komentowano reformy Józefa II. Działania habsburskiego władcy miały także, większy lub mniejszy, oddźwięk w polskich gazetach. W dobie dyskusji o reformie Rzeczypospolitej, w monarchii habsburskiej dochodzi do szeregu działań mających na celu wzmocnienie, osłabionej po wojnach śląskich i wojnie siedmioletniej, monarchii, dokonuje się to zarówno w kwestiach organizacji państwa, jak i spraw pańszczyzny, niesłuchanie ważnej w tej części Europy. Końcowa data moich rozważań też nie jest przypadkowa. W roku 1790, po śmierci Józefa II państwo habsburskie znalazło się na krawędzi kryzysu, spowodowanego wojną z Turcją, toczoną od 1788 r., rewolucją w Brabancji, która wybuchła we wrześniu 1789 r., i najgroźniejszym dla spójności monarchii kryzysem na Węgrzech, gdzie szlachta i magnateria węgierska bojkotowała rozporządzenia cesarskie, grożąc zerwaniem unii z Habsburgami. Równie groźna dla monarchii była groźba wojny z Prusami sprzymierzonymi z Turcją i państwami morskimi – Anglią i Holandią. Dopiero brat i następca Józefa II, Leopold II zakończył te konflikty. Podpisał z Prusami porozumienie w Reichenbach lipcu 1790 r. Zawarł pokój z Turcją w Szistowie w roku 1791. Spacyfikował szlachtę węgierską obietnicami odejścia od polityki węgierskiej zmarłego brata, wreszcie stłumił powstanie w Niderlandach austriackich, obiecując jednocześnie zbuntowanym stanom belgijskim powrót do zniesionych przez Wiedeń praw. Rzeczpospolita wkraczała w tym czasie w nowy etap swoich dziejów zakończony Konstytucją 3 maja 1791 r. W marcu 1790 r. Polska zawarła porozumienie wojskowe z Prusami, znajdując się de facto w obozie państw północnych. Niestety, Rzeczypospolitej nie udało się zrealizować swoich zamiarów całkowitego uniezależnienia się od Rosji, przy pomocy sojuszu z Prusami. Czytelnik zapewne zrozumie konieczność nieznacznego przekroczenia ram czasowych zawartych w tytule, gdyż analiza pewnych wydarzeń z roku 1791, jest niezbędną dla zachowania ciągłości opisywanych i analizowanych zdarzeń.

Przedstawiona czytelnikowi praca składa się z czterech rozdziałów. W pierwszym, zatytułowanym *W kręgu źródeł i opracowań*, przedstawiam niektóre tytuły prasowe ukazujące się w Wiedniu w latach panowania Józefa II. Jest to o tyle istotne, że wielość tytułów prasowych w monarchii habsburskiej wyraźnie kontrastuje, z ubogim rynkiem wydawniczym w Rzeczypospolitej. Ponadto opisuję działanie cenzury austriackiej w tym okresie i politykę wolności prasy – „Pressefreiheit”, zapoczątkowaną edyktem Józefa II z czerwca 1781 r. o wolności prasy. W trzecim podrozdziale charakteryzuję polskie tytuły prasowe będące podstawowym źródłem informacji o recepcji reform józefińskich w Polsce. Przedstawiam także poglądy dwóch antagonistów na polskim

rynku prasowym, redaktorów „Gazety Warszawskiej” i „Pamiętnika Polityczno-Historycznego” – Stefana Łuski i Piotra Świtkowskiego na temat cenzury i wolności prasy. W rozdziale drugim, zatytułowanym „Państwo habsburskie i jego działalność w opisie prasy polskiej”, podzielonym na cztery podrozdziały, przedstawiam reformy państwa i gospodarki krajów habsburskich. Opisuję przemiany w zarządzaniu państwem, kiedy to, cesarz przejęty ideami absolutyzmu oświeconego, postanowił zmienić oblicze swego wielkiego, wielonarodowościowego państwa. Robił to przez dekrety, których wydał ponad 6 tysięcy. Przeprowadzono reformy administracji państwowej. W wielu sprawach wzorował się na dokonaniach Fryderyka II. Józef II przejęty ideami Oświecenia, rozumiejąc potrzebę reformy państwa dążył do modernizacji monarchii. W podrozdziale pierwszym opisuję, jak polscy redaktorzy przedstawiali centralizację państwa, polegającą np. na zniesieniu komitatów na Węgrzech, połączeniu naczelnych instytucji administracji w jedną centralę. Przedstawiam także, w jaki sposób opisywano w gazetach polskich reformę administracyjną państwa, kiedy to kraje habsburskie podzielono na prowincje, te zaś na okręgi i powiaty, redukując przy okazji liczbę urzędników. Opisuję sposób przedstawiania unifikacji prawa dla wszystkich państw monarchii, praktyczne zniesienie kary śmierci. Przedstawiam patent z 1783 r., który uznawał małżeństwo za umowę cywilną. Ważnym elementem tego podrozdziału jest sprawa jurysdykcji w państwie Józefa II, kiedy to rozdzielono sądownictwo z władzą państwową, wprowadzono egzaminy sędziowskie i adwokackie. Interesuje mnie także, jak przedstawiano unifikację języka w monarchii, kiedy to cesarz wprowadził język niemiecki jako język urzędowy swojej monarchii wypierając w ten sposób łacinę, która do tej pory spełniała rolę języka urzędowego. W podrozdziale drugim opisuję poczynania cesarskie w sferze fiskalnej i gospodarczej oraz ich odbiór przez polskich redaktorów. Staram się dostrzec, czy widzieli oni w działaniach gospodarczych Józefa II wzorzec dla rozwoju gospodarczego Rzeczypospolitej. Ciekawym jest także spojrzenie polskich redaktorów na sprawy militarne. Sprawy te przedstawiam w podrozdziale trzecim, poświęconym reformom w armii austriackiej. Z kolei w podrozdziale czwartym poświęconym reformom na wsi opisuję, jak przedstawiano w polskiej prasie sprawę chłopską i reformy cesarskie związane z tym problemem, takie jak projekty zniesienia pańszczyzny i władzy patrymonialnej nad chłopem. Prawdopodobnie reformy wzorowane na pruskich, w armii, służyć miały w zamyśle cesarza do odwetu na Fryderyku II i odzyskania Śląska. Sprawą sporną pozostaje fakt, czy rzeczywiście państwo austriackie było zdolne pokonać Prusy Fryderyka II. Nie wszystkie działania Józefa II, mające zmodernizować armię zakończyły się sukcesem, co uwidoczniło się podczas krwawej wojny z Turcją. Tym niemniej, dla badacza istotne wydaje się poznanie opinii polskich redaktorów o tych działaniach cesarza, gdy w Rzeczypospolitej toczyła się dyskusja dotycząca aukcji wojska. W rozdziale trzecim zatytułowanym *Reformy kościelne i wyznaniowe Józefa II* – podzielonym na trzy podrozdziały,

przedstawiam opinie polskich gazet o działaniach sekularyzacyjnych cesarza. Przedstawiam, jak opisywano likwidację zgromadzeń zakonnych w monarchii i przejmowanie ich majątków przez Kasę Religii. Opisuję także relacje cesarza z papieżem. Jak pamiętamy, pod naciskiem władców państw burbońskich, Hiszpanii i Francji, doszło do kasaty zakonu jezuitów, uważanych za ostoję papieża i katolicyzmu. Także na tym polu Józef II nie ustępował innym władcom, a nawet poszedł dalej w swym dążeniu do uniezależnienia kościoła austriackiego od Rzymu i podporządkowania swojej władzy. Przykładem może być dekret o konieczności zatwierdzania bulli papieskich przez władze państwowe – „*placetum regnum*”. Nie zmieniło postępowania cesarskiego spotkanie z Piusem VI w kwietniu 1782 r. w Wiedniu, opisane szeroko przez „*Gazetę Warszawską*”. Odrębnym podrozdziałem jest fragment dotyczący reformy szkolnictwa. Opisuję w nim, jak przedstawiano w polskiej prasie działania cesarza na tym polu. W tym przypadku cesarz kontynuował dzieło rozpoczęte przez Marię Teresę. Wspierając szkolnictwo, także to na szczeblu elementarnym spowodował, że upośledzone do tej pory warstwy społeczne mogą korzystać ze zdobyczy oświaty. Ponadto w podrozdziale trzecim przedstawiam sposób opisu, przez polskich redaktorów, polityki tolerancji cesarza wobec protestantów i prawosławnych, a także akcję asymilacji Żydów, kiedy otwarto im drogę wstępu na uczelnie, zniesiono obowiązek noszenia specjalnych strojów. Stało się tak pomimo oporu części katolickiego społeczeństwa. W rozdziale czwartym – *Upadek reform józefińskich*, także podzielonym na trzy części, analizuję stosunek polskiej prasy do wydarzeń, które miały miejsce pod koniec panowania Józefa II, i za panowania jego brata Leopolda II. Dlatego też, opisuję rewolucję w Belgii, gdzie działalność urzędników cesarza, jego edykty likwidujące dotychczasową niezależność kraju, doprowadziły w 1789 do wybuchu buntu anty cesarskiego. W rozdziale tym piszę także o problemie węgierskim w latach 1790–1792, kiedy to Węgrzy wystąpili, z jawną wręcz, opozycją wobec działań Józefa II, zwłaszcza dotyczących wprowadzenia urzędowego języka niemieckiego i organizacji terytorialnej Korony Św. Stefana. Motorem działań opozycji byli feudałowie węgierscy. Następca Józefa II, Leopold II wycofał część edyktów dotyczących Węgier, zachowując jednakże zmiany w organizacji kraju. Ponadto Leopold II wycofał się z Bałkanów zawierając pokój w Szistowie z Portą i w Reichenbach z Prusami. Opisuję także reakcję polskiej prasy na stopniowe wycofanie się przez Leopolda II z części reform brata dotyczących zarządzania monarchią. Bibliografia kończąca pracę ma charakter selektywny, zważywszy na ogromną ilość opracowań dotyczącą panowania Józefa II i reform przezeń przeprowadzonych. Chciałbym podkreślić, że praca niniejsza nie jest poświęcona historii Austrii za panowania Józefa II. Nie jest nawet poświęcona reformom, jakich dokonał ten wybitny przedstawiciel absolutyzmu oświeconego. Należy zresztą pamiętać, że część reform powszechnie uważana za reformy józefińskie została rozpoczęta jeszcze za panowania Marii Teresy. Józef II był kontynuatorem działań matki. Celem

pracy jest pokazanie w jaki sposób, przedstawiana była monarchia habsburska, jej władca i jego reformy w prasie stanisławowskiej, pamiętając o preferencjach politycznych... i nastawieniu ideologicznym redaktorów gazet. Osobowość redaktorów najważniejszych gazet, wpływały na sposób przedstawiania kwestii politycznych, społecznych i religijnych. Książka nie powstała by bez uśmiechu i dobrych słów, których nie szczędziły mi żona i córki. To dzięki nim mogłem napisać książkę, którą oddaję do rąk Czytelników.

Rozdział 1

W kręgu źródeł i opracowań

1.1. Prasa wiedeńska doby panowania Józefa II

W osiemnastowiecznej monarchii Habsburgów, której obraz tak bardzo zmieniły reformy dokonane przez Marię Teresę i jej syna Józefa II istotną rolę odegrała prasa. Aczkolwiek charakter absolutnych rządów terezańsko-józefińskich nie pozwalał prasie na odegranie ważniejszej roli politycznej, jak to miało miejsce w Wielkiej Brytanii. Pisma ukazujące się w monarchii naddunajskiej stały się istotnym elementem życia społecznego i politycznego kraju, w okresie wielkich przemian do jakich doszło w latach 1740–1790, szczególnie w dobie samodzielnych rządów Józefa II.

Jest rzeczą zastanawiającą, że wśród ogromnej liczby opracowań dotyczących historii monarchii habsburskiej w latach 1740–1790, bardzo małą liczbę stanowią opracowania dotyczące, zarówno historii prasy, jak i funkcjonowania austriackiej cenzury. Przykładem na całkowite zlekceważenie roli prasy w państwie Marii Teresy i jej syna może być znakomita synteza pióra Paula von Mitrofanov'a *Joseph der zweite. Seine politische und kurtuelle Taetigkeit*¹. W tej znakomitej, będącej podstawą warsztatu każdego badacza ery józefińskiej, biografii syna Marii Teresy brak jest informacji nie tylko o pismach ukazujących się za panowania Józefa II, brak ten jest o tyle dziwny, że autor zamieszcza w swej pracy wzmianki z gazet francuskich i angielskich dotyczące omawianych przez niego problemów. Pomija natomiast milczeniem istnienie licznej rzeszy różnorodnych pism wydawanych w dobie panowania Józefa II².

Dopiero w latach pięćdziesiątych XX stulecia powstała praca poświęcona prasie wiedeńskiej doby panowania Józefa II. Była to praca doktorska Ursuli von Tschetschenhaller zatytułowana *Die Publizistik in dem josephinischen Wien*³.

¹ P. Mitrofanov, *Joseph der zweite. Seine politische und kurtuelle Taetigkeit*, Wien 1911.

² Stało się tak pomimo wydawnictw, które poruszały kwestie prasy w monarchii habsburskiej i działań cenzury, także w latach panowania Józefa II. Por., H. Gnau, *Zensur unter Joseph II*, 1909. Lustkandl F., *Der Josephinischen Ideen*, Wien 1881.

³ U. v. Tschetschenhaller, *Die Publizistik in dem josephinischen Wien*, Wien 1957.

Autorka, jako pierwsza poddała analizie większość czasopism, ukazujących się nie tylko w Wiedniu, ale i w innych miastach głównych centrach krajów monarchii, takich jak Praga, Brno, Buda, Salzburg, Innsbruck, oraz Triest. Tschetschenhaller słusznie zauważyła, że prasa prowincjonalna spełniają bardzo ważną rolę była bowiem dostarczycielem informacji, z monarchii i świata, dla czytelnika i dla autorów wiedeńskich periodyków, którzy pełnymi garściami czerpali informacje o życiu monarchii z gazet lokalnych⁴. Niewątpliwym problemem dla badacza, jest fakt, że wiele z wymienianych czasopism było publikowanych przez autorów, o których wiemy bardzo mało, lub nie mamy, poza nazwiskiem żadnych innych danych na jego temat. Gazety wiedeńskie wydawane były z reguły przez anonimowych redaktorów⁵.

Dalsze badania innych autorów austriackich, szczególnie tych reprezentujących młodsze pokolenie badaczy historii Austrii, takich jak Martin Gugler, czy Andrea Seidler⁶, podkreślają doniosłość znaczenia prasy monarchii, głównie jej roli informacyjnej. Autorzy austriaccy nie zauważają poważniejszej roli politycznej czy społecznej poszczególnych tytułów, czy też ich redaktorów. Podkreślają jednakże rolę informacyjno-publicystyczną niektórych tytułów zaznaczając, że w warunkach monarchii absolutnej nie były możliwości kreowania przez czasopisma opinii publicznej, czy wpływania na bieg wydarzeń. Na początku warto iść tropem zapoczątkowanym przez badania U. Tschetschenhaller. Jak już wspomniałem, poza obszarem Wiednia ukazywało się wiele tytułów prasowych. Warto wymienić kilka z nich będących zapewne źródłem informacji dla gazet wiedeńskich, szczególnie jeżeli chodzi o wydarzenia lokalne. Było to o tyle istotne, że gazety w Wiedniu zamieszczały szereg informacji o życiu poszczególnych krajów i prowincji habsburskich. Prawdopodobnie posiadały swoich korespondentów w Linzu, Grazu, czy Pradze, jednak korzystały także z przedruków z lokalnych gazet.

Tak więc w latach panowania Józefa II w Tyrolu ukazywały się „Innsbrucker Zeitung”, „Tiroler Zeitung” oraz ukazująca się w języku włoskim „Gazetta di Roviedo”⁷, w Styrii wydawany był „Grazer Zeitung” i „Grazer Merkur”, oraz „Gratzen Bauernzeitung”⁸. W Trieście ukazywały się „Triester Weltkorespondent” oraz „Triester politische und kommerzliche Zeitung” – z uwagi na charakter miasta zawierały głównie informacje dotyczące handlu morskiego cesarstwa oraz tabele kursów walut i ceł. W języku włoskim wydawano „Osservatore

⁴ Ibidem, s. 14. O.M. Gugler, *Zensur und repression. Literature im Zeitalter Des Spaetenes-josephinismus*, Wien 1995, s. 23.

⁵ Ibidem, s. 16. O. Harrasowitz, *Das Deutsche Zeitschriften, seine Geschichte und seine probleme*, Wiesbaden 1958, s. 59.

⁶ O.M. Gugler, *op. cit.*, s. 34; Por. A. Seidler, *Die Zeitschriften im Donauraum zwischen 1740 und 1809*, Wien-Koln 1988, s. 3–4.

⁷ Ibidem, s. 17. O.M. Gugler, *op. cit.*, s. 65.

⁸ Ibidem, s. 20. Por. też O. Harrasowitz, *op. cit.*, s. 76.

Triestana”⁹. W Czechach wydawane były „Prager Zeitung” i „Bruenner Zeitung” oraz w języku czeskim „Pražské Noviny”¹⁰. Warto podkreślić, że pomimo wprowadzenia języka niemieckiego jako języka urzędowego w krajach będących pod jurysdykcją Czesko-Austriackiej Kancelarii Nadwornej zezwalano na wydawanie gazet w języku czeskim i włoskim.

Wspomniany przeze mnie ruch wydawniczy na prowincji krajów habsburskich był swego rodzaju uzupełnieniem dla bujnego rozwoju czasopiśmiennictwa w stolicy monarchii. Wiedeń lat osiemdziesiątych XVIII w. zaskakuje badacza bogactwem i różnorodnością pism, wydawanych głównie na znanej obecnie ulicy, Am Graben. Ulica ta, na której mieściły się drukarnie i redakcje gazet była sercem ruchu wydawniczego w Wiedniu¹¹. Jest rzeczą oczywistą, że nie wszystkie wydawane w Wiedniu czasopisma traktowały o życiu politycznym i gospodarczym monarchii. Rynek czytelnicy był zbyt mały, aby mógł wchłonąć zbyt dużą ilość pism. Dlatego też pojawiały się pisma skierowane do określonego odbiorcy. Nowością są pisma dla kobiet takie jak „Damen Journal”, „Journal fuer Oeterreichs Tochter” czy „Gelehrte Zeitschriften”¹². Należy wymienić specjalistyczne pisma poświęcone medycynie i zdrowiu, takie jak: „Medicines Wochenblatt” czy „Medicinischer Monatschrift” z ekonomii – „Wiener Oekonomischer Zeitung” i „Wiener Handlung Zeitung”¹³. Wiemy także o specjalistycznych wydawnictwach dotyczących wojskowości, przykładem może być „Neueste Militarjournal” z roku 1788, niestety nie zachował się do dzisiaj¹⁴.

Gazety wydawane w Wiedniu są jednym z głównych źródeł informacji o reformach Józefa II, i ich odbiorze społecznym. Stały się prawdopodobnie, także dla gazet polskich bazą danych o poczynaniach cesarza. Nie mamy pewności czy polscy redaktorzy bezpośrednio czerpali informacje z tytułów wiedeńskich, czy też może korzystali z przedruków zamieszczanych w prasie niemieckiej, francuskiej lub holenderskiej, będących głównymi źródłami informacji dla gazet warszawskich. Jednak należy pamiętać, że kilkakrotnie powołują się

⁹ Ibidem, s. 19. Por. O.M. Gugler, *op. cit.*, s. 69.

¹⁰ A. Seidler, *Zeitschriften in der Donauraum 1740–1809*, Wien 1989, s. 56.

¹¹ Ibidem, s. 25. Ponadto szereg informacji zawierają pozycje dotyczące historii czasopiśmiennictwa austriackiego. Por. J. Kirchner, *Das Geschichte Zeitschriftwesen, seine Geschichte und seine Probleme*, Wiesbaden 1958; E. Feest, *Geschichte des Wiener Zeitschriftenwesens von 1727 bis 1780*, Wien 1945; D. Freiberg, *Der Wiener literarische Journalismus in 18. Jahrhundert*, Wien 1952; K. Strasser, *Die Wiener Presse in der Josephinischen Zeit*, Wien 1962.

¹² Więcej informacji na ten temat: H. Kehle, *Die Frauenzeitschrift. Ihre Anfänge und ihre Entwicklung in Oeterrich*. Wien 1952.

¹³ Tschetschenhaller, *op. cit.*, s. 56; O. M. Gugler, *op. cit.*, s. 65, O. Harrasowitz, *op. cit.*, s. 56. A. Seidler, *op. cit.*, s. 58. K. Strasser, *op. cit.*, s. 124.

¹⁴ Ibidem, s. 78.

na tytuły wiedeńskie, korzystając z ich informacji. Z tego też względu warto przybliżyć czytelnikowi kilka tytułów ukazujących się w stolicy monarchii w dobie panowania Józefa II.

Najstarszą gazetą wychodzącą w czasach panowania Józefa II była ukazująca się od 1729 r. do dnia dzisiejszego „Wiener Zeitung”¹⁵. Gazeta ta ukazywała się, dwa razy w tygodniu. Dostarczała informacji nie tylko z życia dworu cesarskiego informowała również czytelnika o decyzjach podejmowanych przez cesarza. Jako oficjalny organ dworu drukowała rozporządzenia i edykty cesarskie. Zważywszy na swój charakter była to gazeta czysto informacyjna wzorowana na gazetach angielskich. Pragnąc utrzymać wiodącą rolę na rynku wydawniczym monarchii musiała redakcja „Wiener Zeitung” spełniać postulatory dworu cesarskiego. Nie znajdziemy tutaj komentarzy działań władcy. Brak jakichkolwiek komentarzy ze strony redakcji nie oznaczał bynajmniej, że gazeta nie ustosunkowywała się do podawanych relacji. Przykładem takiego postrzegania działań cesarza było opóźnienie o miesiąc wydrukowania tekstu edyktu tolerancyjnego (*Toleranzpatent*)¹⁶. Prawdopodobnie polityka religijna cesarza była niechętnie postrzegana przez wydawcę „Wiener Zeitung”. Bliskość dworu i dobre z nim kontakty nie przeszkodziły gazecie w podkreśleniu dystansu do poczynań cesarza na polu religijnym. Inną, jakże odmienną gazetą było „Provinzialnachrichten”, ukazujący się w latach 1782–1790. Podobnie jak i „Wiener Zeitung” ukazywała się w środy i soboty¹⁷. Redaktorem naczelnym był. Johann Schmidt. Nakład wynosił 300 egzemplarzy. Cena jednego egzemplarza wynosiła 10 grajcarów. Gazeta zawierała przede wszystkim rozporządzenia cesarza dotyczące gospodarki i życia społecznego krajów habsburskich. Pisała także o wydarzeniach politycznych w Europie. Nie wahał się autor komentować palącego problemu, jakim dla społeczeństwa monarchii były reformy kościelne, przeprowadzone przez cesarza. Podobnie jak inne gazety, szczegółowo opisał sekularyzację poszczególnych zakonów i likwidację domów zakonnych. Włączał się także do zażartej dyskusji, toczzonej w Wiedniu, w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XVIII w. Podobnie jak większość periodyków wiedeńskich poruszających tematy stosunków państwo – Kościół katolicki krytycznie odnosił się do poczynań cesarza¹⁸. Kolejnym

¹⁵ „Wiener Zeitung” – dalej w tekście: W Z. U von Tschurtschenhaller, *op. cit.*, s. 58. O. M. Gugler, *op. cit.*, s. 134; Harrasowitz, *op. cit.*, s. 56. A. Seidler, *op. cit.*, s. 58; H. Lang, *Die Zeitschriften in Oesterreich zwischen 1740 und 1815* [in:] H. Zerman, *Die Oesterreichische Literatur. Ihr profil an der Wende von 18. Zum 19. Jahrhundert*, Wien 1975. Wiener Stadlische – und landische Bibliothek, mikrofilm F. 1235. Znajdują się mikrofilmy wszystkich wydań od 1729 roku.

¹⁶ *Ibidem*, s. 22.

¹⁷ *Provinzialnachrichten* – dalej w tekście *Provnach*. U. von Tschurtschenhaller, *op. cit.*, s. 56; Por. O.M. Gugler, *op. cit.*, s. 65; O. Harrasowitz, *op. cit.*, s. 42.

¹⁸ Przykładem może być artykuł z 12.11.1784 krytykujący metody sekularyzacji klasztorów w Dolnej Austrii. Pisał autor: „nie godzi się aby chrześcijański władca niszczył miejsca święte i zasłużone dla wiary ojców naszych”. „*Provinzialnachrichten*”, 1784, nr 83, s. 7.